

7. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська / [за ред. І. Р. Вихованця]. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
8. Горпинич В. О. Морфологія української мови: [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / В. О. Горпинич. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2014 р.

УДК 811.161.2 `373.7

Тетяна Осіпова

(Харківський національний педагогічний
університет ім. Г. С. Сковороди)

НЕВЕРБАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ КОМУНІКАЦІЇ ЯК МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ КОД НАЦІЇ І СКЛАДОВА ПОРТРЕТУ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ (на матеріалі «Співомовок» С. Руданського)

Стаття присвячена проблематиці невербальної комунікації як однієї з малодосліджених, позбавленої національної концепції галузі комунікативної лінгвістики. Грунтуючись на досягненнях попередників та на власних спостереженнях, авторка робить спробу актуалізувати термін «вербалізація невербаліки» в дослідженні художніх текстів з метою виявлення процесів інтерпретації смислів, мотивованих системою комунікативних ситуацій, окреслити національно специфічні риси міжособистісного спілкування, поглибити теорію мовної особистості з урахуванням невербальної компетенції. Аналізуючи паралінгвальну складову текстів С. Руданського, визначаємо її насамперед як майстерно використаний засіб творення комічного, що містить мовно-культурний код нації і проектує перспективи її вивчення з метою поглиблення теорії й практики мовної особистості та лексикографії.

Ключові слова: невербальна комунікація, вербалізація невербаліки, інтерпретація смислів, національно специфічні риси міжособистісного спілкування, невербальна компетенція, теорія і практика мовної особистості, мовно-культурний код нації.

Татьяна Осипова. НЕВЕРБАЛЬНЫЕ ПАРАМЕТРЫ КОММУНИКАЦИИ КАК ЯЗЫКОВО-КУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ И СОСТАВЛЯЮЩИЙ КОМПОНЕНТ ПОРТРЕТА ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ «СПИВОМОВОК» С. РУДАНСКОГО)

Статья посвящена проблематике невербальной коммуникации как одной из малоисследованных, лишенной национальной концепции сферы коммуникативной лингвистики. Опираясь на научные достижения предшественников и на собственные наблюдения, автор предпринимает попытку актуализации термина «вербализация невербалики» в исследованиях художественных текстов с целью выявления процессов интерпретации смыслов, которые мотивируются разнообразными коммуникативными ситуациями, определения национально специфических черт межличностного общения, углубления теории языковой личности в проекции на невербальную компетенцию. Анализируя паралингвальную составляющую текстов С. Руданского, определяем ее прежде всего как мастерски использованный способ создания комического, который содержит языковой и культурный код нации, а также проектирует перспективы ее изучения с целью углубления теории и практики языковой личности и лексикографии.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, вербализация невербалики, интерпретация смыслов, национально специфические черты межличностного общения, невербальная компетенция, теория языковой личности, языковой код нации, культурный код нации.

Tetyana Osipova. NON-VERBAL COMMUNICATION PARAMETERS AS A LINGUISTIC AND CULTURAL CODE OF NATION AND A COMPONENT OF LINGUISTIC PERSONALITY PORTRAIT (BASED ON «SPIVOMOVKI» BY S. RUDANSKY)

The article deals with non-verbal communication as one of the slightly studied fields of communicative linguistics without national concept. Based on the scientific achievements of predecessors and personal observations, the author attempts to update the term “verbalization of non-verbal communication” in the study of literary texts to identify the processes of interpretation of meanings that are motivated by a variety of communicative situations; to determine national specific features of interpersonal communication; to deepen the theory of linguistic personality in the projection on non-verbal competence. After analysing paralinguistic components of texts written by S. Rudansky, these components are defined primarily as a way to create masterful comic effects, which include linguistic and cultural code of the nation, as well as prospects for further studies of the theory and practice of linguistic personality and lexicography are represented.

Key words: non-verbal communication, verbalization of non-verbal communication, interpretation of meanings, national specific features of interpersonal communication, non-verbal competence, the theory and practice of linguistic personality, linguistic-cultural code of the nation.

У контексті європейської інтеграції України та в рідні останніх подій у світі зростає інтерес до української нації й української мови як її основної ознаки. У світлі сказаного актуально вважаємо думку посла Франції в Україні Алена Ремі про те, що самі українці навіть не підозрюють, який успіх має українська культура в Європі [9]. Зростає зацікавленість до співпраці, вивчення наукових, освітніх і культурних потреб українського суспільства в інших країнах. Натомість бракує якісно підготовлених кадрів – перекладачів, філологів, культурологів, які могли б достойно презентувати українські культурні надбання у світі.

Комунікація – процес багатоаспектний і синкретичний, а її успішність, безперечно, пов'язана з мисленневою діяльністю людини, її комунікативною спроможністю, комунікативною компетенцією, комунікативними можливостями – умінням кодувати й декодувати повідомлення. Повідомлення, як відомо, можуть бути вербальними й невербальними, що мотивовано відповідним способом кодування.

Під мовним кодом розуміють «сукупність засобів мови, що використовуються в комунікації і характеризуються певною однорідністю (літературна мова, соціальні, територіальні діалекти тощо) [1, с. 76]. Однак його можна вважати лише зовнішньою оболонкою, оскільки процес декодування інформації ґрунтується на більш глибокому когнітивному рівні й регламентується культурно-мовним кодом – єдності мовних і культурних знань, які виявляються в міжкультурній комунікації і втілюються у вербальне повідомлення [1, с. 75].

Невербальна комунікація як комунікативне явище активно студіювалася наприкінці ХХ століття за межами України. Теоретичні надбання М. Арґайла, Р. Бердвистла, Р. Екмана, В. Фризена, А. Пиза, Д. Холла та ін. стали підґрунтя й отримали розвиток у наукових працях російських дослідників – І. Горелова, Г. Колшанського, В. Лабунської, Т. Ніколаєвої, Г. Крейдліна. Однак в Україні ця галузь належить до малодосліджених, позбавлених національної концепції. Поодинокі наукові розвідки сучасників (А. Барташова, С. Голощук, Г. Демиденко, Н. Коловоротна, І. Попик, І. Пуцята, Л. Солощук, О. Стародубцева, О. Тесля, О. Янова та ін.), на жаль, не можуть цілісно висвітити комунікативний досвід українців, а відсутність теоретично-довідкової бази зумовлює використання зарубіжної наукової літератури й упровадження в сучасне спілкування іноземних стратегій, що негативно впливає на формування національної самосвідомості й самоідентифікації мовця.

Слово є потужним засобом збереження людського досвіду, зокрема й комунікативного, тому сьогодні мовознавство в поєднанні з іншими науками про людину формує нові знання, окреслює наукові перспективи [див. про це: 10], а вивчення мовної тканини, що репрезентує ці знання, є актуальним напрямом лінгвістики.

Нові методики зумовлюють формування нового інструментарію дослідження. Термінологічне сполучення *вербалізація невербаліки* перебуває на шляху свого ствердження й досить успішно апробується на фразеологічному матеріалі [див.: 2, 3, 5, 6, 11]. Деякі дослідники роблять спроби диференціювати й класифікувати фразеологічний матеріал з відповідними категорійними (паралінгвальними) ознаками, зокрема **кінематичними** та **фонаційними**, порівн.: *дути губи, опускати вуха, світити зубами, стріляти очима, ламати шапку, розказати на пальцях, ставати на коліна, бити чолом, ходити півнем* тощо; *піднімати голос, кричати не своїм голосом, цідити крізь зуби* тощо [див.: 2]. Однак поза увагою дослідників залишаються такі параметри невербальної комунікації, як **ольфакторні** (запахові) та **гастичні** (смакові), **проксемічні** (просторові) та **фізіогномічні** (параметри зовнішності), деякі **екстралінгвальні**, зокрема параметри *плачу, сміху* тощо, **хронематичні** (паузація мовлення), хоча вони також омовлюються фразеологічними одиницями, порівн.: *аж у носі свербить, смердить як швець смолою, гірко як з перцем, солоно заплатити, солодке аж губи злипаються, аж пальчики оближеш* [7, с. 164–170]; *триматися середини, їхати на чужому возі, вступатися з дороги, посадити на чільне місце, на поріг не пустити, тримати за дверима* [7, с. 158–161]; *з лиця води напитися, красне личко, з очей видно що бреше, лиця на нім не стало* [7, с. 146–148] та ін.

Напевне, оперування винятково академічною базою фразеології не надає можливості максимально повно відстежити способи вербалізації паралінгвальної лексики в мовленні українців. Реалізацію цієї функції мовних одиниць, процеси інтерпретації смислів, що утворюються в різноманітних комунікативних ситуаціях, національну специфіку спілкування найбільш продуктивно можна дослідити на матеріалі художніх текстів, що репрезентують мовлення українців, а також демонструють компетентнісну складову **мовної особистості** автора.

Використання в художньому тексті прислів'їв, приказок, фразеологізмів дає змогу якнайяскравіше показати автентичність українців, особливості національного характеру. Це, зокрема, стосується творів Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуй-Левицького, М. Стельмаха та ін.

До видатних майстрів українського слова належить Степан Руданський, чия творчість пронизана народним гумором, мовною колоритністю, креативністю, хоча ставлення сучасників до його творчості було неоднозначним, наприклад, 26 лютого 1861 р. у своєму листі П. Куліш писав: *«Руданського вірші, на мій погляд, нікуди не годяться. Я, Шевченко, Костомаров забракували їх, а Білозерський все-таки надрукував — і, як бачу, не помилився; знайшлись і для Руданського хвалителі»* [8]. До таких «хвалителів» належав І. Франко, який сприяв виданню «Співомовок» та, власне, так назвав їх саме він, зважаючи, напевне, на потужний народно-поетичний потенціал творів С. Руданського.

Невербальні параметри, омовлені в поезіях, утворюють яскраву національну палітру, репрезентуючи енергетику вдачі, характеру українців, тонкощі чуттєвого та емоційного сприйняття світу. Автор, безперечно, омовлює власні знання щодо мовно-культурного коду нації, її мовленнєвих традицій, у тому числі й щодо типової невербальної поведінки.

С. Руданському вдається гнучко схарактеризувати **акустичні параметри** мовлення, зокрема гучність голосу, що відповідно до ситуації мовлення формує різні комунікативні смисли, пор.: *А староста напереді / Тільки засміявся / Та до ключника старого / Стихача озвався: ...* («Божі птиці») – акустичний параметр ілюструє гетерогенну комунікацію, коли передбачається діалогова форма спілкування; водночас він може мати місце і в автокомунікації, коли вербалізується внутрішнє мовлення людини: *Глянув мужик на болото, / Посвистав до лиха, / Відвернувся, набік плюнув, / Та й промовив стиха...* («Свиня свинею»). **Манера мовлення** залежить від ситуації та взаємостосунків комунікантів, напр.: *Той, бідняка, з серцем, / І жалем, і сміхом: / «Сіcho», – йому каже. / А той собі: «Сіcho!»* («Привітання»).

Вплив тембру та манери мовлення на адресата простежуємо в рядках: *Щойно в церкві коли дяк / «Іже» заспіває, / Бідна баба у кутку / Мало не вміває./ Аж завважив теє дяк, / До неї забрався. / «Чого плачете ви так?» — / Стару запитався. / «Як не плакати мені, — Стара баба каже, — Коли мене голос ваши / Аж за серце в'яже!»* («Жалібний дяк»).

Екстралінгвальні засоби *сміху, плачу, свисту*, влітаючись у мовлення, ілюструють певні тактики у відповідних комунікативних ситуаціях, пор.: *Глянув мужик на болото, / Посвистав до лиха, / Відвернувся, набік плюнув, / Та й промовив стиха...* («Свиня свинею»); *Слухав, слухав бідний мазур, / Далі тяженько здихнув, / Подивився на Jezusa / Й головою похитнув.* («Страшний суд»); *А староста напереді / Тільки засміявся / Та до ключника старого / Стихача озвався ...* («Божі птиці»).

Зовнішній вигляд, як відомо, тісно пов'язаний із внутрішнім станом або вдачею людини, тому С. Руданський і приділяє так багато уваги у своїй поезії опису атрибутики українського козацтва, пор.: *Сидять собі. В них жупани / Все кармазинові, / І самі такі хоробрі, / Вуса прездорові* («Запорожці у короля»); *«Що то за причина, / Що в вас гола голова, / А зверху чуприна?»* («Чуприна»); *І палицю в руки взяв, / В кожух одягнувся, / Чорні вуса підбілів, / В чоботи узувся* («Козак і король»). Колоритна жіноча краса омовлюється автором багатослівно й комплексно, що призводить до іронічного її сприйняття, напр.: *Молодиця молодая, / Глушта, уродлива; / Груди білі — як збаныта; / Сама чорнобрива* («Сповідь»). Натомість в іншій ситуації автор вдається до опису симптоматичного стану для ілюстрації цнотливості характеру молодої дівчини на соромницькі залицяння: *Стоїть козак коло груші, / Дівку підмовляє. / А дівчина, як калина, / Полум'ям палає* («Той, що над нами»).

Найбільш чисельною, як уже зазначалося, є група кінетичних засобів комунікації, оскільки до неї, крім *міміки, жестів* та *знакових рухів*, зараховують і *контакт очима*, й *поставу* під час спілкування. В авторських контекстах зазначені засоби ситуативно набувають різних смислів, зокрема, це стосується дії, що має символічне наповнення – *плюнути на щось*, пор.: *І прокинувся мужик, / І плюнув до лиха...* («Верства») – обуритися через щось; *Спом'янув тут бідний дідич / Чорта і чортицю, / Плюнув з лиха, сів на бричку: «Рушай за границю!»* («Гуменний») – розірвати зв'язки; *Реготять купці дурнії, / А він тільки сплюне / Та й до другої крамниці, / Багатшої, суне* («Добре торгувались») – виявляти власну самодостатність і вагомості; *Глянув мужик на болото, / Посвистав до лиха, / Відвернувся, набік плюнув, / Та й промовив стиха...* («Свиня свинею») – виявити розчарування в чомусь.

Наявність у тексті невербального параметра створює ефект комічності, надає зображуваним подіям динаміки, візуалізує реакцію людини на певний подразник, пор.: *А той, бідний, слухав, / Далі ухватився / Руками за вуха: «Nie tow, – каже, – nie tow...»* («Ratuj, Bracie!»); *Прокинувся, протер очі, / Разів кілька позіхнув, / Разів кілька босі ноги / З подивлянням повернув* («Не мої ноги»); *Підірвався бідний ксьондз / Та хватъ за чуприну! / Та так раптом замахнув / Аж на середину! / А той чуба загорнув: / «Правда, – каже, – люди. / Хто лиш з блазнями зайде, / То й сам блазнем буде!»* («Мазур на сповіді»).

С. Руданський демонструє різні **типи погляду** в певних ситуаціях, пор.: *Розпалилася дівчина, / Не зна, чого хоче: / То підійде, то загляне / Козакові в очі* («Сама учить») – стратегія залицяння реалізується візуальними тактиками; *А той йому, неборак, / Глянув тільки в очі: / «Та святили ж, – каже, – ви, / Пресвятий панотче! (Хто святив?)»* – погляд як запитання, пошук відповіді; *Ні, не вірять – і чумак / проти неба глянув: / «Коли я сокиру взяв, / Най я ляхом стану!..»* («Згуба душі») – погляд як клятва або присягання.

З метою загострення комічного сприйняття письменник маніпулює **просторовим параметром**, тримаючи читача або слухача в певному тонусі, пор.: *Сюда-туди повернувся, / Видумує штуку, / Підступає до батюшки, / Цілує у руку* («Піп у ризах»); *Мужик лиха наробив, / А жінки боявся, – / Сюди-туди по кутках – Та й під піл сховався* («Господар хати»); *Аж у снігах двері скрип, / Далі в хату двері рип, / Шелеп кум у хату!* («Довгий зуб»). В останньому прикладі використано звуконаслідування як ефективний фоностилістичний прийом.

Серед тактильно-кінестезичних засобів найбільш частотним у поезіях С. Руданського є **цілування**. Варто зазначити, що ця дія в поведінці персонажів співомовок не пов'язана з

інтимним її призначенням, пор.: *Сюда-туда повернувся, / Видумує штуку, / Підступає до батюшки, / Цілує у руку* («Піп у ризах») – як вияв пошани; *Під повстання два панки / На коршмі гуляють, / Цілюються, як брати, / Приязнь запивають. / Ото собі й запили, / І поцілувались...* («Ratuj, Bratcie!») — дружні поцілунки моногамного характеру; *Не годен ти нас, хрещених, / І десь цілувати, / А не то, щоб Запоріжжя / Під собою мати!* («Ахмет III і запорожці») – омовлюється символічна дія *цілувати когось* у місце, не призначене для поцілунків, що означає категоричну відмову, неможливість виконання чогось, забезпечує іронічне тло ситуації.

Запахові (ольфакторні) та смакові (гастичні) параметри мало репрезентуються авторами в художніх текстах, однак С. Руданському вдається описати ці чуттєві процеси яскраво й природно, пор.: *Іде собі дорогою, / Свіжий хрін смакує. / В носі свердлом засвертіло, / а сліз не вгамує. / Втирає, втирає циган очі, / далі й не втирає... / Сів під мостом, іскривився, / Їсть і промовляє...* («Циган з хроном»); *«Наварили б вареників, / Сіли край стола...» / Тут старому вже по горлі / Слинка потекла...* («А не халасуй!»), що в загальному контексті твору створює ефект комічного.

Отже, мова поетичних творів С. Руданського знайомить нас із його власною комунікативною компетенцією щодо репрезентації параметрів невербаліки, при цьому співомовки потенційно характеризують і мовну особистість українця загалом. Невербальні параметри, вербалізовані в художньому мовленні, зокрема й фразеологічними засобами, утворюють своєрідну систему мовних засобів, що містять мовно-культурний код нації.

Як показує проаналізований матеріал, теорія мовної особистості, безперечно, повинна бути доповнена ще одним зрізом дослідження мовної особистості, ще одним параметром, що виявляє: а) вміння користуватися невербальними знаками та засобами їх омовлення та б) уміння їх дешифрувати.

Поряд з іншими видами компетенцій, що характеризують мовну особистість, як-от: мовна, комунікативна, культурологічна, етнічна, емоційна, міжкультурна і т. д. [4], необхідно ввести і поняття *невербальної компетенції*. Невербальна компетенція, це, очевидно, такий параметр характеристики мовної особистості, її мовленнєвої діяльності, що засвідчує: а) відповідний рівень (він може бути високим, посереднім і низьким) в умінні використовувати знаки невербаліки, а також відповідно їх омовлювати в процесі щоденної комунікативної діяльності; б) рівень уміння їх «прочитувати», декодувати — це стосується і вербальних знаків, і засобів їх омовлення.

Дослідження художнього мовлення на предмет вербалізації невербаліки є різнопланово перспективним, зокрема як накопичення лексикографічного матеріалу для створення словників активного типу з невербальної комунікації, що репрезентують національну специфіку міжособистісного спілкування, та з метою поглиблення теорії мовної особистості й вивчення мовної і комунікативної компетенцій українського красного письменства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. / Ф. С. Бацевич. – К.: Довіра, 2007. – 205 с. – (Словники України).
2. Демиденко Г. Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі [Текст]: дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ганна Глебівна Демиденко. – Харків, 2013. – 203 с.
3. Космеда Т. А. Индивидуально-авторское воспроизведение параметров невербальной коммуникации в идиостиле писателя как элитарной языковой личности / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осипова // Язык и культура в эпоху глобализации: сборник научных трудов по материалам первой международной научной конференции «Язык и культура в эпоху глобализации». – Вып. 1. – В 2-х т. – Т. 2. – СПб. : Изд-во СПбГЭУ, 2013. – С. 44–53.
4. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : [монографія] / Т. А. Космеда. – Дрогобич: Коло, 2012. – 372 с.
5. Осіпова Т. Ф. Вербалізація «невербалики»: інноваційні словотвірні тенденції в системі мовознавчої термінології / Т. Ф. Осіпова // Лексико-грамматические инновации в современных славянских

языках: VI Международная научная конференция (Днепропетровск, ДНУ имени Олеся Гончара, 22–23 апреля 2013 г.): материалы / [сост. Т. С. Пристайко]. – Днепропетровск : Нова ідеологія, 2013. – С. 221–223.

6. Осіпова Т. Ф. Вербалізація паралінгвальних засобів комунікації у творах Т. Г. Шевченка / Т. Ф. Осіпова // Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2013. – Вип. 35. – С. 215–226.
7. Осіпова Т. Ф. Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях: дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Тетяна Федорівна Осіпова. – Харків, 2010. – 210 с.
8. Поетичні майстерні: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maysterni.com>
9. Ремі Алєн. Культура – це добре, але без грошей нічого не зробите / Ексклюзивне інтерв'ю ТVІ з послом Франції в Україні паном Алєном Ремі 08 лютого 2013 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shoop.uabooks.org/index.php>
10. Сєліванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О. О. Сєліванова. – Полтава: Довкілля – К, 2008. – 712 с.
11. Osipova T. Metalanguage of non-verbal communication: «verbalization of non-verbalics» as a means of language code realization / T. Osipova // Lingvistichni studii : zbirnik naukovih prats: Vipusk 18 / [Ukl.: Anatoliy Zagnitko (nauk. red.) ta in.] – Donetsk: DonDU. – 2014. – Vip. 28. – S. 123–128.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2014 р.

УДК.811.161.2,373.23

Галина Панчук

(Тернопільський національний педагогічний
університет ім. В. Гнатюка)

АНТРОПОНИМНО-АПЕЛЯТИВНІ НАЗВИ (ПАСИВНА ЛЕКСИКА) В ОСНОВАХ ПРИЗВИЩ ОПОЛЛЯ

У статті проаналізовано пасивну лексику, зафіксовану в основах антропонімно-апелятивних назв прізвищ Опілля. Досліджено лексичний склад назв на позначення зовнішньої та внутрішньої ознаки та виокремлено їх групи в основах сучасних прізвищ ополлян.

Ключові слова: антропонім, апелятив, номінація, оцінність, пасивна лексика.

Галина Панчук. АНТРОПОНИМНО-АПЕЛЛЯТИВНЫЕ НАЗВАНИЯ (ПАССИВНАЯ ЛЕКСИКА) В ОСНОВАХ ФАМИЛИЙ ОПОЛЯ

В статье проанализировано пассивную лексику, зафиксированную в основах антропонимно-апелятивных фамилий Ополья. Исследовано лексический состав названий для обозначения внешнего и внутреннего признака и выделено их группы в основах современных фамилий ополлян.

Ключевые слова: антропоним, апелятив, номинация, оценочность, пассивная лексика.

Halyna Panchuk. ANTROPONIMIC-APPEAL BY NAME (PASSIVE VOCABULARY) AT THE HEART OF OPOLE SURNAME

The article analyzes the passive vocabulary recorded in the fundamentals of appeal antroponimic surnames Opole. Investigated lexical structure of names denoting the external and internal features and singled them in the fundamentals of modern surnames opoleans.

Key words: anthroponym, common noun, nomination, emotional vocabulary, passive vocabulary.